

HIDAS ZOLTÁN (szerk.)

ARS SOCIOLOGICA

Gereben Ferenc: „Pályám emlékezete”

L'Harmattan

ARS SOCIOLOGICA

Vallomások a szociológiáról mint hivatásról

SZERKESZTETTE: HIDAS ZOLTÁN

Tartalom

Hidas Zoltán: Az emberi méltóság szociológiai	7
---	---

ELŐADÁSOK

Beran Ferenc: Miért érdekelnek a társadalmi kérdések?	13
Gereben Ferenc: „Pályám emlékezete”	20
Hankiss Elemér: Visszatekintés	47
Harcsa István: A szociológia oldalvizein. Személyes műhely- és szakmatörténet	60
Kamarás István OJD: Szociológiai kutakodásaim	95
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A kultúra rejtelsei – a kultúra kódjai	118
Kozma Tamás: Hogyan lettem szociológus?	139
Kövér György: Történelem – szociológia – társadalomtörténet. Élettörténeti reflexiók	167
Losonczi Ágnes: A kutatásaimról, a pályámról – az út, amit megtettem	187
Nagy J. Endre: A jogtól a szociológiáig – és tovább	213

BESZÉLGETÉSEK

Berényi István: „Aki nem hagyja magát elveszni, csak az nincs elveszve”	225
Gulyás Gyula – Gulyás János: „Vannak változások...”	260
Tomka Miklós: „A szellemi szabadságot élhetem”	287

„Pályám emlékezete”

GEREBEN FERENC

Isten görbe vonalakkal is egyenesen ír.

Amikor megkaptam a megtisztelő feladatot, hogy a Szociológiai Intézet hallgatóinak szakmai pályafutásomról beszéljek, már munkacímként is jeles névromon, Kazinczy Ferenc művének címe jutott eszembe, és ettől az előadásom írásos változatban sem tudtam megválni. Ezzel azt szeretném jelezni, hogy a humán kultúra és az irodalom mindig is közel álltak hozzám; és bár úgy hozta a sors, hogy szociológusként sokat bíbelődtem számokkal és táblázatokkal, magamat – saját gyártmányú kifejezéssel – mindig is „humán szociológusnak” tartottam. A sors sodrásának – amennyire rajtam múlt – igyekeztem olyan irányt szabni, amely közel vitt a humán természetű szakszociológiákhoz. Persze ez már azok után történt, amikor egyáltalán a szociológia közelébe kerültem, ugyanis sokáig azt sem tudtam, hogy az mi fán terem.

Bevezetésként 1946-ból hadd idézzek fel egy furcsa családképet: mintha kártyalapra lenne festve, felül is van egy család, és lenti tükörképeként egy másik. Felül van Nyikoláj, a győztes Vörös Hadsereg századosa; felesége Mása, a tanítónő; és Tomaskó, 3-4 éves kisfiuk. Őket a háború utáni hónapokban költöztették szombathelyi lakásunk egyik szobájába. A kártya alsó felén, tükörképként ott van a mi családuk: apám, aki 1945-ig szintén katonatiszt volt (és ugyancsak százados), anyám (ugyancsak tanítónői képesítéssel), és én, aki akkor 4 éves voltam. A két család viszonya – az adott körülmények között – konszolidált volt, Nyikolájtól még egy játékorát is kaptam. (Akkortájt valószínűleg én voltam az egyetlen magyar állampolgár, akinek az oroszok nem elvették, hanem adták az óráját.) Mégis, a történelem kártyalapján elfoglalt eme alsó helyzetnek rám életre szóló szocializációs hatása volt, amelyet később az iskolában viselt ún. X-es („osztályidegen”) származási besorolás, és az egyetemi felvétel elé gördülő akadályok visszatérően nyomatékosítottak.

Ez a családkép azután átalakult: Nyikolájt áthelyezték, helyettük két társbérlő család jött; két testvérem is született. 1956 nyarán meghalt az apám, édesanyám egyedül nevelt föl hármunkat. Diktatúra volt, anyagilag nagyon nehéz körülmények között éltünk, de jó iskolákba járhattam. Szombathelyi iskolámban (a „püspöki” utódjában) jobbára régi jó tanárok tanítottak; és különleges élményt jelentett a Pannonhalmi Bencés Gimnázium, amely életre szóló zsinórmértéket és ugyanilyen tartós barátságokat adott.

Pannonhalmi osztályfőnököm személye sajátos módon átvezet másik alma materem-hez: a budai Ménesi úton álló Eötvös József Kollégiumhoz. (Ő ugyanis, még szerzetessége előtt, a harmincas években szintén „collegista” volt.) Magyar-könyvtár szakos bölcsészként 1963 őszétől én is lakója lehettem ennek a nevezetes intézménynek.¹ Ha az 1948 előtt ott tanuló öregdiákok beszélnek a kollégiumról, nem mulasztják el megjegyezni, hogy ők még annak az *igazi Collegium*nak voltak a diákjai, vagyis az utánuk jövők már nem az igaziba jártak. A kommuista hatalom valóban szétdúlta és diákszallót csinált belőle, de az ötvenes évek végétől egyre komolyabb törekvések mutatkoztak arra, hogy – az ún. szakkollégiumi részlegben – a régi kollégium hagyományaira támaszkodva javítsák a szakmai felkészülés feltételeit és színvonalát. És ami nagyon fontos: az Eötvös Collegium egykori könyvtárát a hatvanas évek szakkollégistái is korlátozás és könyvtárosi közvetítés nélkül használhatták. Ez a könyvtár akkoriban a szabadság szigete volt! Ma már nehezen képzelhető el az az élmény, amikor kezdő kollegistaként a szabadpolcon megtaláltuk az *Irodalmi Újság* 1956-os hiánytalan évfolyamát, benne Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versével! Ez a sziget jelleg többé-kevésbé kiterjedt a diákszobák mélyén folytatott beszélgetésekre is, a tágabb nyilvánosság előtti megjegyzésekre azonban már jobban kellett vigyázni.

Diákéveink alatt, az 1968-as „új gazdasági mechanizmus” felé közeledve, érzékelhetően puhult a diktatúra, ami a magyar és a nyugatról „beengedett” irodalmi művek, filmek, színművek, képzőművészeti alkotások választékában egyaránt megnyilvánult, s mi ennek a meggazdagodott kínálatnak habzsoló befogadói voltunk. De mindez nem tudta feledtetni, hogy alapvetően egy behatárolt világban „gúzsba kötve táncolunk”. Egy óvatlan pillanatban ugyan megjelenhetett Szolzsenyicin *Iván Gyenyisovics egy napja* című lágerregénye, ám a politikai széljárás megváltozásával azután nem is lehetett beszélni a szerzőről. Elzárttságban éltünk: még a nyelvszakosok is (kivéve az orosz és a német szakosokat) csak nagyon nehezen juthattak el nyelvterületükre. Egy „nyugati” út (akár szakmai, akár turista jellegű) kivételes nagy élménynek számított. Mégis elmondható, hogy a kollégiumi élet szabadságfoka (beleértve egy csoportos olaszországi tanulmányutat is!) elég jelentősen meghaladta az akkori politikai normát. A fiatalabb évfolyamok diáksága felé haladva egyre nőtt az igény a hatalomtól függetlenedő világnézet és politikai beállítottság kialakítására. A hozzám közel álló kollégiumi társak esetében ez leginkább ’56 eszményeihez és a „harmadik út” ideológiájához hasonlított, és tipikusnak

¹ Ezeknek az éveknek a részletesebb leírását lásd: Gereben Ferenc: Egyetemi évek 1962–1967, in Horváth László – Laczkó Krisztina – Tóth Károly (szerk.): *Lustrum*, Budapest, Typotex–Eötvös Collegium, 2011, 838–860. o. (A továbbiakban saját egyedüli szerzőségem esetén nem tüntetem fel a hivatkozott mű szerzőjének nevét.)

számított a történelmi egyházak és a határon túli magyarok iránti (titkos) rokonszenv is. A hatalomtól való függetlenedés vágya irodalmi ízlésünkben is jelentkezett: én például Pilinszky Jánost fedeztem föl magamnak. (És amikor ez kiderült, nagy hatalmú professzorom azonnal beszüntette irántam mutatott támogató érdeklődését.)

A szellemi tér kitágításának (nem politikai természetű) kísérlete volt részemről az is, hogy az egyetemen felvettem művészettörténeti és néprajzi tárgyakat is; és buzgó látogatója voltam a kollégium *Esztétika Körének*, amelyet idősebb diáktársunk, Bertalan László (a későbbi neves szociológus) vezetett éveken át.

PÁLYAKEZDÉS

Amikor 1967-ben átvettem magyar-könyvtár szakos diplomámat, legszívesebben az irodalom, a folklór és az esztétika tematikai háromszögében végeztem volna kutatómunkát. Ezt az ambíciómát szakdolgozatommal igyekeztem megalapozni. (A dolgozat a Szent László legenda ismert epizódját, a kun rabolta magyar lány történetét próbálta elveszett „naiv eposzunk” egyik szüzséjeként identifikálni, és ehhez kereste a magyar és külhoni folklór- és falkép-párhuzamokat.) Törekvésemnek azonban nem akadt támogatója, és örülhettem, hogy egy tudományos könyvtár negyedállású segédkönyvtárosa lehettem.

És ekkor – teljesen véletlenül – belecsöppentem a könyvszakma nemrégén megalakult könyvpiackutató csoportjába. A piaczgazdaság szempontjaira jobban odafigyelő politikai törekvésből eredő, akkor furcsának tűnő elnevezést a mindennapi munkám során igyekeztem mielőbb *olvasáskutatássá*, majd *olvasás- és művelődésszociológiává* alakítani. Eleinte nem nagyon tetszett nekem az új „szakmám”, próbáltam menekülőutakat keresni. Továbbfejlesztve egyik egyetemi szemináriummi dolgozatom anyagát, *Radnóti Miklós utolsó verseiről* írtam műelemző tanulmányt, amelyet sikerült is szakfolyóiratban publikálnom.² A *régóta dédelgetett Pilinszky-téma* is tovább érlelődött bennem, de ezt jóval később jelentettem meg.³ Így az irodalmi vonal – érdeklődés és „megrendelő” híján – csak olyan mellékvágány maradt, ahol a sínek között lassan kinő a fű. Kezdtem viszont komolyan venni új feladatomat, tanulmányoztam a német és a magyar szakirodalmat. Volt már néhány frissen megjelent, magyar terepen végzett empirikus olvasáskutatói anyag, konkrétan korlátozott nyilvánosságú kutatási jelentés.⁴ Ezek közül Mándi Péter és Ughy Jenő úttörő

² Radnóti Miklós Razglednicái, *Irodalomtörténet*, 1969/2, 394–415. o.

³ Pilinszky János: *Négysoros*. A vers egy lehetséges olvasata, *Új Forrás*, 1981/3, 26–30. o.

⁴ Mándi Péter: *Könyvolvasás és könyvvásárlás Magyarországon*, Budapest, KTKK, 1965; Mit

munkáikkal egy nyugatnémet szerző, Rolf Fröhner⁵ „köpenyegéből” bújtak elő. A szociológiai könyvkiadás akkor kezdett bontakozni Magyarországon, 1968-ban például megjelent egy alapvető kézikönyv, a *Szociológiai felvétel módszerei* címmel, amely – Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa válogatásában – az angol nyelvű szakirodalom legfontosabb eredményeit szerkesztette tematikus rendbe.

Ennek megjelenésekor azonban én már túl voltam első felmérésemen, amelyben a *középiskolás fiatalok olvasási szokásait* kellett megvizsgálnom. Mintául műhelyvezetőm, Mándi Péter 1964-es országos reprezentatív vizsgálata (és Fröhner említett munkája) szolgált. Az én témámat illetően nem lehetett szó országos reprezentatív adatfelvételtől, és én afféle mindeneként minden munkafázist – némi külső besegítéssel – magam végeztem. Ez a tanulási folyamat óhatatlanul tartalmazott „hályogkovács” elemeket is. A kérdőívek feldolgozásánál számítógép szóba sem jöhetett, így a kérdőívek különböző választípusok szerinti szétdobálásával és strigulázással készítettünk táblázatokat, népszerűségi írólistákat. (A hetvenes évek első felében is csak ún. optikai lyukkártyákat alkalmaztunk az adatfeldolgozás során.) A százalékokat pedig logarléccel (majd később irodai mechanikus számológéppel) számoltuk, mert akkor még nem voltak elérhetőek a zsebszámológépek sem. Ez a középiskolai vizsgálat mintegy 600 fő kérdőíves megkérdezésre épített. Három fővárosi középiskola (egy belbudai és egy kőbányai gimnázium, valamint egy műszaki jellegű szakközépiskola) végzős, valamint három évvel az érettségi után lévő diákjait kérdeztük meg a lakásukon. A kutatás eredeti feladata annak feltárása volt, hogy mennyit és mit olvasnak a középiskolás fiatalok, valamint honnan szerzik be olvasmányaikat. Utólag beletekintve a publikált kutatási jelentésbe,⁶ megdöbbenő az az olvasási többlet (mennyiségi és minőségi egyaránt), amit azok a hatvanas évekbeli fiatalok produkáltak a mai diákokhoz képest! A vizsgálatban nagyon erős hangsúlyt kapott az *olvasástörténeti* aspektus: a fiatalok elmondása alapján megpróbáltuk elkülöníteni különböző olvasási korszakaikat, és a preferált olvasmányfajták és szerzők alapján – az egyes korszakokat tipizálva – megrajzoltuk ezeknek az olvasási utaknak az ívét, vagyis az olvasáskultúra egyéni fejlődési menetét. Megfigyeléseinknek az volt a summája, hogy a kortárs értékes irodalom aktív és értő befogadásához (érettségi előtt vagy után) jellemző módon csak azok tudtak eljutni, akik a középiskolai tanulmányaik alatt szívükbe és elméjükbe

olvasunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai, Budapest, KSH, 1965; Ughy Jenő: *Ezer falusi lakos és a könyv*, Budapest, OSZK-KMK, 1965.

⁵ Fröhner, Rolf: *Das Buch in der Gegenwart. Eine empirisch-sozialwissenschaftliche Untersuchung*, Gütersloh, Bertelsmann Verlag, 1961.

⁶ *A középiskolás fiatalok és a könyv. Felmérés három középiskolában és egy közművelődési könyvtárban*, Budapest, Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja, 1968.

fogadták a klasszikus olvasmányokat. Akik a klasszikusokat csak unalmas kötelező penzumként kezelték, és ízlésük már középiskolás korukban letapadt a divatos kommercialitásokra, azok nem nagyon jutottak „följebb” az érettségi után sem, és inkább a korszak bestsellereit kedvelték. Nem is merem ezeket a tanulságokat lefordítani mai nyelvre, nehogy megbotránkoztatást keltsek mai *mainstream* körökben, amelyek számára nem az a kérdés, hogy a régi világban játszódo „kötelező” klasszikusokat hogyan lehetne módszertanilag közelebb hozni a mai fiatalokhoz, hanem az, hogy ezeknek az „avított” és „olvashatatlan” műveknek a *helyére* milyen újabb olvasmányokat kellene bevinni az irodalmi kánonba. (Az viszont érdekes, hogy a képzőművészetben, a zenetörténetben, sőt a világirodalomban a régi klasszikus szerzők nem estek ki a kánonból, csak a magyar irodalom 20. század előtti prózai vonulata vált „taníthatatlanná”!)

Akkortájt ismertem meg Tánczos Gábort, aki az 1956-os forradalomban (és annak előkészítésében) való igen aktív részvétele miatt súlyos börtönbüntetést kapott, és szabadulása utáni munkahelyén, az esti gimnazisták között végzett az enyémhez hasonló felmérést. Egyébként beszédes tény, hogy az olvasás- és művészetszociológia magyarországi úttörői között több politikailag „priuszos” személy volt. Első munkahelyi vezetőm, Mándi Péter szintén ’56 miatt szenvedett diszkriminációt, a már említett Ughy Jenő (az első falusi olvasásvizsgálat szerzője) recski fogoly volt, Józsa Péter, a szociológiai szakirodalom alapműveinek (többek között a már említett *Szociológiai felvétel módszerei* címűnek) magyarra fordítója és a hazai művészetszociológia megteremtője ugyancsak börtönviselt ötvenhatos volt, és a sort még folytathatnánk. Ezek a diktatúra által megfenyített, a politika területéről kiszorított emberek úgy látták (főleg az 1968-as „Prágai tavasz” legázolása, és az „új gazdasági mechanizmus” reformjának megtorpanása után), hogy a kulturális terület jelenti az egyetlen lehetőséget a társadalom szabadságfokának valamelyes tágítására, és hogy a nívós kultúrjavak társadalmiasításával van esély a rendszer bizonyos mértékű *demokratizálására*. Ezek a többnyire a politikai baloldal felől (Nagy Imre szellemi környezetéből) érkező, nálunk egy-másfél évtizeddel idősebb kollégák tehát ugyanoda jutottak, ahová mi diákként az Eötvös Kollégiumban: a társadalom nagy alrendszerei közül egyedül a kultúra (s azon belül elsősorban a művészet) az, amit a pártállam nem tud totálisan uralni. És valóban: a hatvanas évek magyar alkotóművészete egyre jobban felpozsdujt, sorra jelentek meg irodalmi művek, szociográfiák, dokumentum- és játékfilmek, amelyek burkoltan, kódolt üzenetekkel politizáltak, politikai tabukat (például ’56) és abroncsokat feszegettek, társadalomtudományi kutatásokat pótoltak, a gazdasági reformgondolatokat erősítették, és – legalábbis a nagyobb városok diáksága és értelmisége körében – társadalmi eseményekké, fontos beszédtemákká váltak. Akkortájt a művészet (s legfőképpen – régi magyar hagyományt követve – az irodalom) kifejezett

társadalmi-politikai küldetéstudatot öltött magára. És az akkor bontakozó hazai művészet- és művelődésszociológia azt tekintette elsődleges feladatának, hogy képet adjon arról, hogy ezek a művek (és más értékes kultúrjavak) milyen mértékben és formában képesek behatolni a társadalmi tudatba, vagyis mennyire képesek betölteni hivatásukat.

Ami a saját munkáimat illeti, mielőtt teljesen ráálltam volna a pályám fő sodorvonalát jelentő olvassáaszociológiára, volt egy kirándulásom a *filmszociológia* területére is. (Ilyen kirándulások később is előfordultak.) A hetvenes évek legelején a kollégiumi esztétika-körből ismert volt egyetemi társaimmal, Helmich Dezsővel és Bertalan Lászlóval – a Filmtudományi Intézet megbízásából – Makk Károly *Szerelem* című filmjének (amely Déry Tibor két novellája alapján készült) befogadásvizsgálatára vállalkoztunk. Ennek során igyekeztünk képet adni a film befogadásának differenciáltságáról, tetszési és megértési indexének fokozatairól; a film megnézésére hajlamosító szociáldemográfiai tényezők „működéséről”; valamint a könyvolvasói és filmnézői magatartás, illetve az irodalmi és a filmzés szociológiai természetének hasonlóságáról és különbségéről. Mivel a vizsgált mű Déry két olyan novelláját filmesítette meg, amelyek a rákosista, illetve a kádárista börtönvilágot, illetve annak belső és – a családtagok révén – külső kárvallojtait idézték fel, maga a film is, és a kutatás is politikailag kényes területet érintett. Érdekes, hogy a filmnek ezt jobban megbocsátották, mint a kutatásnak: bár részletes kutatási jelentésünk már 1971-ben elkészült, de politikai jellegű hezitálások miatt közreadása 1976-ig várattott magára.⁷

A hetvenes évek elején még nem nagyon voltak (befejezett) befogadásvizsgálatok Magyarországon, ez a műfaj akkor kezdett éledezni. Hármásban, baráti légkörű team-munkában hoztuk létre kutatásunk módszertanát. Bertalan Laci híresen jó memóriájából előhívott egy Goethe-aforizmát: „Az anyagot mindenki maga elé tudja idézni, a tartalomra csak az bukkan rá, akinek van hozzátennivalója; a forma pedig: titok a legtöbb ember számára.” [Kiemelés tőlem: G. F.] Erre az aforizmára alapoztuk lényegében az egész kutatást, főleg annak a film megértésével foglalkozó részét. Ehhez persze – későbbi befogadásvizsgálatokhoz hasonlóan – fel kellett állítanunk egy általunk ideálisnak tekintett értelmezési modellt, amelyhez mértük a kérdezettek válaszait. (Manapság – a minden etalonnak tekinthető műértelmezési normát elutasító posztmodern korban – ezt már nem tehetnénk meg.)

Meglehetősen bátorsággal (de elég bőséges empirikus adat elemzése alapján) kezdetleges értékorientációs típusokat hoztunk létre, valamint olyan olvasói-

⁷ Helmich Dezső – Gereben Ferenc: *Film, ízlés, befogadás. A Szerelem című film befogadásának vizsgálata*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1976.

és filmízlés-kategóriákat, amelyek – „életfelfogás”-típusainkkal együtt – kifejezetten jól működtek. (Az ízléstípusokat – némi finomítás után – későbbi kutatásaim során még évtizedekig eredményesen használtam, egészen addig, amíg az uniformizáló globalizációs folyamatok ki nem mosták alóluk a valóság talaját.) Ezeknek a korai vizsgálatoknak – minden „hályogkovács” jellegük és bizonytalanságuk ellenére – volt valami „üde bájuk”, amelyben keveredett az alkotók naivitása az újat teremtés eufórikus örömeivel és a kreativitásnak egy diktatúrában korántsem mindennapos élményével. (A naivitás főleg felméréseink társadalmi funkcióival volt kapcsolatos, erre még visszatérek.) Bár a Makk-fímet megnéző népes vizsgálati csoportunk a társadalmi átlagnál jóval iskolázottabb és tájékozottabb volt, a film értő befogadásához (illetve, amit mi annak tekinthetünk) csak alig egyötödük jutott el, és a válaszadók mintegy fele – több kérdés elégtelen megválaszolása után – a rossz vagy gyenge befogadói kategóriába került. Ennek a vizsgálatnak a hozadékaként született egy olyan hipotézis is, hogy az irodalmi és a filmízlés meglehetősen kéz a kézben jár, de a magasabb szintű filmízlés létrejöttéhez nem elegendőek a speciális vizuális jártasságok, és az akár nagyon gyakori moziba járás sem, hanem kellenek az aktív olvasói magatartással megszerezhető általános befogadói kompetenciák is.

OLVASÁSKUTATÁSOK SOROZATBAN

A hatvanas évek vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált (többek között Mándi Péter már említett nagyszabású felmérése nyomán), hogy az a vélekedés, mely szerint a magyar társadalom túlnyomó többsége olvas, csak pusztá hiedelem. Ezt a „szocialista kulturális forradalom” vívmányának tekintett hiedelmet nemcsak a pártállami funkcionáriusok hangoztatták nagy elégedettséggel, hanem olyan „független” személyiségek is, mint Lukács György, aki hírhedt mondatát („a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”) többek között azzal vélte igazolni, hogy egy szocialista társadalomban elképzelhetetlen, hogy legyenek könyv nélküli családok. (Akkortájt, amikor ezt írta, Mándi Péter felmérése szerint minden harmadik magyar család tartozott ebbe a kategóriába!)

Az író-társadalmat különösen megrendítette az a tény, hogy – ugyancsak az 1964-es Mándi-felmérés szerint – a 15 éven felüli magyar népességnek csak 60%-a tekinthető könyvolvasónak, vagyis ennyien olvastak el egy év alatt legalább egy könyvet. (Az más kérdés, hogy most nagyon örülhetnénk egy ilyen eredménynek!) Ezért az Írószövetség 1969-ben meghirdette az Olvasó Népert Mozgalmat. Ez némi hátszelet biztosított az olvasáskutatásnak is, amelybe magam is egyre jobban beledolgoztam magam. Néhány kisebb, szakkönyv-

olvasással kapcsolatos felmérés után „testhezálló” feladatot kaptam (vagy a kapott feladatot alakítottam magamhoz?): 1968 őszén a *városi könyvolvasóknak a kortárs magyar irodalom iránti érdeklődését* mértem fel körülbelül 1000 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálattal. A fő kérdés az irodalmi ízlés rétegződése volt: az olvasmánylisták, a szerzők „kedvenc”-listái, a klasszikusok és kortárs írók iránti érdeklődés arányai, és az, hogy van-e valamilyen struktúrája az irodalmi ízlésnek, s ha van, ez hogyan modellezhető?

Úgy éreztem, hogy kollegiális segítséggel sikerült valami újszerűt is létrehoznom: Sárdy Péter (matematika-könyvtár szakos egykori egyetemi társam) előbányászott egy matematikai eljárást a statisztikai szakirodalomból. Ennek segítségével egzakt módon érzékeltetni lehetett a különböző irodalmi minőségek befogadói tudatban jelentkező *társulási hajlandóságát*. Konkrétabban arról volt szó, hogy a kérdezettek által kedveltnek mondott írók közötti „vonzási” és „taszítási” kapcsolatok erősségét a Yule–Kendall-féle asszociációs együtthatóval (Q) numerikusan is ki lehetett mutatni. Péter (emlékezetem szerint még logarléccel) ki is számolta ezeket az asszociációs együtthatókat, sőt az erősnek és megbízhatónak minősülő kapcsolatokat egy hálózati ábrába szervezte. Én meg a felfedező örömeivel elemeztem ezeket a különböző irodalmi minőségek színes kavargásából összeálló, de mégis valamilyen szisztéma szerint rendeződő viszonylatokat; főleg az után nyomozva, hogy milyen hasonlóságok alapján kedvelhették együtt a Q-értékei révén „rokonságba került” szerzők műveit. És lázasan vizsgáltam a hálózati ábrákat, amelyeken többnyire erősnek mondható vonzási kapcsolatok mentén lehetett végigjárni az utat a szórakoztató lektűr szerzőktől az értékes irodalom olvasmányosabb vonulatáig.⁸

Mindez azért volt fontos, mert akkori elképzelésünk szerint a művelődés- és művészetszociológiának nem csak *mérnie*, hanem lehetőleg *javitania* is kellett a társadalom kulturális befogadóképességét, annak az érdekében, hogy a kultúrjavak betölthessék demokratizáló szerepüket. Ezért egész iskolája alakult ki az *ízlésfejlesztés* gondolatának, konkrétabban az ezt szolgáló módszerek kidolgozásának. Ez olyan ügy volt, amelyet az a kis csapat – világnézeti és ideológiai különbségektől elvonatkoztatva – egyaránt lelkesen felvállalt. (Ehhez persze – ahogy már utaltam rá – kellett némi jószándékú naivitás.) A következő idézetből kiderül, hogy ebben az ügyben én is megtettem a magam javaslatát: „...az irodalmi érték polarizálódása a társadalmi értelemben vett befogadói tudaton belül a legújabb irodalom esetében a legélesebb; s a jelek szerint az olyannyira népszerű mai lektürtől a jelen értékes irodalmához az út – a mai irodalom bizonyos 'középhelyzetű' vonulatai mellett – a klasszikus irodalmi értéken át

⁸ Lásd részletesebben: Az irodalmi ízlés belső szerveződésének kérdéséhez, *Kultúra és Közösség*, 1974/2, 75–88. o.

vezet.”⁹ [Kiemelések az eredeti szövegben.] Ha leegyszerűsítő módon írónévekkel is szemléltetni akarom az imént idézett mondatot, akkor a Berkesi Andráséktól Németh László (és Thomas Mann) megkedveléséig vezető út Passuth Lászlón és Mikszáthékon keresztül vezetett volna. (A nevezett szerzők akkori jelentős, és mára erősen megcsappant olvasottsága is figyelmeztet, hogy sokat változott a világ a hatvanas-hetvenes évek óta!) De akkor a „magas” és a „mély” irodalom közötti „köztes zónák”, az „átvezető irodalom” leghatékonyabb műveinek kinyomozása, illetve könyvtári kikísérletezése többek évekre szóló izgalmas kutatási feladatát jelentette.¹⁰ (Aztán néhány évvel később egyre jobban kiviláglott, hogy a gondosan megválasztott „átvezető” olvasmányok csak akkor tudják igazán betölteni hivatásukat, ha közben olvasójuk értékrendjét, életvitelét is sikerül „felfelé” mobilizálni!)

A kultúrjavak társadalmi funkcionálása a politikai hatalmat is nagyon érdekelte, csak a politika nem az ízlésbeli, hanem elsősorban az *ideológiai-politikai átnevelésben* volt érdekelt. A Kádár-korszak kultúrpolitikáját az ún. „3 T” (tiltás – tűrés – támogatás) szisztémája jellemezte, és ezt nem csak művészi alkotásokra, hanem publicisztikai, sőt tudományos területre is alkalmazták. Filmes vizsgálatunk említett publikációs nehézségei is megszenvedték a politikailag kényes témát, de a kortárs magyar irodalommal kapcsolatos vizsgálat sorsa ennél rosszabbul alakult. Az 1970-re elkészült testes kutatási jelentés nem nyerte el a Magvető Könyvkiadó akkori nagy hatalmú igazgatójának tetszését. (Ő a kortárs irodalom egyik kiadójának vezetőjeként kapta meg a kéziratot véleményezésre.) Kardos György ideológiailag károsnak minősítette munkámat, publikálását csak akkor tartotta elképzelhetőnek, ha átirom a kérdőíves válaszok alapján összeállított írói népszerűségi listákat (főleg Németh László akkori erőteljes – városi – olvasottsága bántotta a szemét), és még sok minden mást. Nagy fájdalom volt, hogy a népszerű Berkesi Andrásról, aki szocialista sztáriróként volt számon tartva akkor (és nem mellékesen a Magvető adta ki a könyveit!), a felmérés – a Q-értékek alapján – azt mutatta ki, hogy az olvasók fejében minden idők lektúrirodalmával osztozott a népszerűségben, tehát szó sem volt ideológiai-politikai nevelő hatásról. A feltételül szabott átdolgozásokat nem voltam hajlandó elvégezni, ezért a mintegy 250 oldalas kézirat teljes

⁹ I. m., 88. o.

¹⁰ Sárdy Péter a Yule–Kendall-féle eljárást egy idősebb kollégának, Gondos Ernőnek is rendelkezésre bocsátotta, aki több száz konkrét irodalmi mű olvasottsági adatára alkalmazta, és többek között egy nagyszabású táblázatgyűjteményt állított össze ezek alapján (*Ízlésalakzatok*, Budapest, 1971). Kamarás István kollégám – más módszerrel (Balogh Zoltán matematikus segítségével) ugyancsak létrehozott egy impozáns, többek között a művek közötti „vonzódást” is kimutató táblázatgyűjteményt (*Élményalakzatok*, Budapest, 1978). Kamarás a kérdéssel esettanulmányok tanulságaként is foglalkozott: *Az irodalmi érték esélye lektúrolvasásnál*, Budapest, 1975.

egészében soha nem jelent meg nyomtatásban. (A főntebb említett részlet is csak 1974-ben, amikor már elhagytam a könyvszakmát mint munkahelyet.)

Az olvasási jelenségek kutatását 1977-től (néhány évnyi hivatalnokoskodás és tanárkodás után) az Országos Széchényi Könyvtárhoz tartozó Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasáskutatói osztályán folytattam, amely valódi műhely volt, máig tartó jó emlékekkel és barátságokkal. Itt mindjárt egy szép közös munkába csöppentem bele: három kollégával, Kamarás Istvánnal, Katsányi Sándorral és Nagy Attilával megírtuk, illetve szöveggyűjteményszerűen összeszerkesztettük az *Olvasásismeret*¹¹ című kézikönyvet, amely összegezte az olvasásszociológiával, olvasáslélektanral és az olvasáspedagógiával kapcsolatos addigi ismereteinket. Én az olvasásszociológiai fejezetekért voltam felelős. (Ez a könyv évtizedeken át volt a könyvtár szakos hallgatók egyetemi tankönyve.) A kötet összeállítása szemléltető és jól szervezett kollektív munka volt, amelynek során jól össze is csiszolódtak gondolataink és személyeink egyaránt. Rákényszerített minket, hogy megpróbáljuk valamilyen struktúrába foglalni az olvasásról szerzett szakirodalmi és empirikus ismereteinket. Törekedtünk az újszerű témák bemutatására is: például a hetvenes évek első befogadásvizsgálatainak főbb tanulságaiból egy teljes fejezetnyit szerkesztettünk bele a kötetbe. (Az időben előreszaladva itt jegyzem meg, hogy a később összeállított kézikönyvekből sem maradt ki ez a műhely, illetve – már műhely híján – ez a kollegiális kör.¹²)

Ez a feladat jól előkészítette a következő munkámat, amely (a sors fintorából és egy hirtelen kapott támogatásból adódóan) pont a szöveggyűjteményből hiányzó új (1978 őszén végzett) *országos reprezentatív felmérés* volt, de ennek tanulságait a jegyzetben már nem tudtuk felhasználni. Messzemenően felhasználtam viszont egy olyan – mondhatni szintén kézikönyv jellegű – tanulmánykötetben, amelyben ott seregelték a korszak hazai, olvasással (is) foglalkozó empirikus és teoretikus művelődésszociológusai (valamint ideológusai).¹³ Akkor már érzékelhető volt, hogy a könyvolvasók stagnáló aránya mellett a hatva-

¹¹ Gereben Ferenc – Katsányi Sándor – Nagy Attila: *Olvasásismeret. Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia. Egységes jegyzet*, szerk. Kamarás István, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.

¹² A kilencvenes években még maga a megcsappant tagságú műhely szerkesztett egy újabb adatokra támaszkodó szöveggyűjteményt: Gereben Ferenc – Nagy Attila (szerk.): *Olvasás és társadalom (Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1992.; az ezredfordulón pedig az Osiris Kiadó által kiadott *Könyvtárosok kézikönyve* tette közzé (többek között) a régi szerzők olvasási ismeretekkel foglalkozó újabb összefoglaló tanulmányait: Gereben Ferenc: *Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon*; valamint Nagy Attila – Katsányi Sándor: *Olvasáslélektan és -pedagógia*, in Horváth Tibor – Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve*, 4. kötet, Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 17–50. o. és 51–86. o.

¹³ Gereben Ferenc: *A könyv és az irodalom közönsége*, in Hajdú Ráfi Gábor – Kamarás István

nas-hetvenes években csökkent az olvasás gyakorisága, és hogy az ezen a téren korábban is tapasztalható társadalmi különbségek tovább nőttek. Ugyancsak megkezdődött az olvasói érdeklődés áthangolódása is a klasszikus értékekről a kortárs lektűrirodalomra. Meglepő ellentmondásként a könyvvásárlás viszont presztízsfogyasztássá vált és növekedett, és a státuszszimbólummá váló házikönyvtárak olyan rohamosan gyarapodtak, hogy ezen a téren – ráadásul a társadalmi különbségek csökkenése mellett! – Magyarország kezdett felzárkózni a nemzetközi élmezőnyhöz. Ezt a jelenségegyüttest a tanulmány a Hankiss Elemér által „akvizitív-dinamikusnak” nevezett¹⁴ (az anyagi javak felhalmozására koncentráló) értékorientációs típus terjedésével hozta kapcsolatba. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy ezek azok a bizonyos hatvanas-hetvenes évek, amikor a társadalom értékrendjének „materializálódásával” nőtt az önkizsákmányoló túlmunka, és vele a testi-leki betegségek és a deviáns magatartásformák – öngyilkosság! – előfordulása, és a kulturális aktivitással együtt csökkent a vallásosság is.)

Az 1978-ban végzett kérdőíves adatfelvételünk a „komoly” felmérések jegyeit már mind magán viselte: ezer fős országos reprezentatív felnőtt mintájának (és 500 fős pótmintájának) címjegyzékét a hatóságoktól vásároltuk, és az adatok feldolgozása már számítógépen történt. Ráadásul úgy adódott, hogy néhány évvel később, 1984/85 telén ugyancsak az OSZK műhelyében egy újabb országos felmérést volt módomban végezni, ugyancsak ezer fős mintával. Mindkettőben a főbb olvasási kérdések esetében Mándi Péter 1964-es megfogalmazásait és feldolgozási kategóriáit igyekeztem érvényesíteni, sőt – előreszaladva ismét az időben – egy 2000-ben (már az OSZK-tól függetlenül) lebonyolított, hasonló kritériumok szerint szervezett felmérésben újból az előzőekkel összehasonlítható adatokat nyertem. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Nagy Attila kollégám (amikor 2005-ben alkalma nyílt arra, hogy egy nagymintás TÁRKI-kutatásba behelyezzen egy olvasási kérdés-blokkot) a több évtizedes kérdések alkalmazásával ugyancsak biztosította az összehasonlíthatóságot, s ezzel megteremtette annak lehetőségét, hogy a magyar olvasáskultúra hagyományos vonalatának négy évtizedéről tudunk egzakt folyamatábrát kirajzolni. Ezt a folyamatot sokféle megközelítésben, számos cikkben, tanulmányban, és több kötetben¹⁵ igyekeztem (társaimmal együtt) egészen a legutóbbi fejleményekig

(szerk.): *Az olvasás anatómiája. Szociológiai tanulmányok*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1982, 175–211. o., jegyzetek 512–517. o.

¹⁴ Hankiss Elemér: *Érték és társadalom*, Budapest, Magvető Kiadó, 1977, 360–363. o.

¹⁵ A reprezentatív vizsgálatok eredményeiről szóló könyves beszámolóim: *A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai (Egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1989; *Könyv, könyvtár, közönség (A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1998; *Olvasáskultúra és identitás*.

– vagyis az infokommunikációs technikák tömeges jelentkezéséig – nyomon követni. A magyarországi olvasáskultúra változásának főbb (már a hetvenes évektől érzékelhető) tendenciái mára már szinte publicisztikai közhelynek számítanak: az olvasók arányának és az olvasás intenzitásának csökkenése; az olvasói érdeklődés kommercializálódása és prakticzálódása; a hagyományos, régi irodalmi értékek (és általában a magyar irodalom!) iránti érdeklődés visszaesése; a nemzetközi (főleg amerikai) bestseller irodalom előretörése; a könyvtárhasználók és a könyvvásárlók (és a házikönyvtárak) fogyatkozása stb. A régi mérce (évente legalább egy könyv elolvasása) szerinti könyvolvasók aránya a felnőtt népességen belül mindössze 40–45%-os lehet manapság (vagyis a 2010-es években), tehát mintegy 20%-kal csökkent a hatvanas-hetvenes évekhez képest. (Miközben a népesség iskolázottsága és szabadideje fokozatosan emelkedett!) A degrediáló folyamatok a rendszerváltozás után gyorsultak fel igazán, így elmondhatjuk, hogy mi, művelődésszociológusok is szegényebbek lettünk egy illúzióval: mármint hogy a demokrácia (merthogy információigényes!) „olvastatni” fogja a társadalmat.

Ehelyett az történt, hogy amikor már tényleg megroppantak a diktatúra abroncsai, és tényleg elkezdtek különfélék lenni az újságok, és amikor a korábban politikailag tiltott témák (1956, határon túli magyarok stb.) a hátizsákokból az aluljárókba, onnan pedig már a könyvesboltokba kerültek, az emberek zöme a könnyebb ellenállás irányába indult, és inkább a korábban szintén zugárunak számító „keményebb” kommercialítások (az újranyomott régi, vagy a nyugatról beözönlő frissen fordított bestsellerek, az ezoterikus, erotikus stb. témák) felé fordult. Az újságok pedig hiába lettek többszínűek, az emberek (részben anyagi okokból) lemondtak róluk, és a felbolydult médiahelyzet pedig mindenre alkalmasabb volt, mint a józan, polgári, demokratikus gondolkodásmód kialakítására és erősítésére. Ráadásul 1997-ben a kereskedelmi tévécsatornák is megnyitották „szellemi mészárszékeiket”, és az eredmény (az olvasáskultúra vonatkozásában is) elsőprő erejű volt: az ezredfordulás reprezentatív vizsgálat 10 legolvasottabb írója közé alig jutott be igazi irodalmi értéket képviselő szerző.

Visszatérve a hetvenes évek végére, a demokráciáról nem csak ábrándoztunk, hanem megpróbáltunk élni is vele. Munkahelyünk, az OSZK kebelében működő Könyvtártudományi és Módszertani Központ jó terep volt erre: meglehetősen laza hierarchia, barátságos és kreatív légkör, valamint szabad véleménynyilvánítás jellemezte. Így történt, hogy 1979 októberében az olvasáskutató műhelyből négyen is aláírtuk azt a petíciót, amely a csehszlovákiai „Charta 77”-mozgalom bebörtönzött szóvivőinek szabadon bocsátását követelte.¹⁶ Mivel összesen

A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata, Budapest, Lucidus Kiadó, 2005.

¹⁶ „Munkásmozgalmi” előletem részletei – úgy vélem – nem tartoznak szorosan a szakmai

csaknem kétszázán voltunk aláírók, a hatalom elég sokat hezitált, hogy – a hivatali számonkérésen kívül – milyen büntetést adjon nekünk. Az állami alkalmazottak esetében a fő büntetés végül a nyugati ösztöndíjak megvonása volt. (Így történt, hogy én állami ösztöndíjat – bő tíz év pályázás után – először csak a rendszer megváltozásakor, 1990 őszén kaptam.)

ÉS AMI MÉG AZ OLVASÁSHOZ TARTOZOTT...

Az OSZK említett műhelye rendkívül változatos és gazdag kutatási tematikával foglalkozott: gyerekek és a fiatalok olvasási szokásai; a könyvtári szolgáltatások igénybevétele; művelődési intézmények hatásvizsgálata; konkrét irodalmi művek (Örkény-novellák, Bulgakov: *Mester és Margarita*) befogadása; biblioterápia; a művészeti ízlés mérésének lehetőségei stb. Én magam sem csak az említett reprezentatív felmérések eredményeit elemezgettem. A nyolcvanas évek elején fejeztem be egy, még a könyvszakmában megkezdett széles körű, kétszakaszos (1971, 1978) *falusi vizsgálatot*, amely azt tanúsította, hogy az olvasási alkalmak (főleg a hatvanas évekhez mért, de a hetvenes évek során folytatódó) ritkulása, és az olvasói érdeklődés színvonalának „felhígulása” mellett a hetvenes évek falusi társadalmában is megnövekedett az otthon gyűjtött könyvek száma, és egyúttal státusszimbólum jellege is.¹⁷

Kalandos jellegű feladatok is adódtak. Például amikor kiderült, hogy a *bácsalmási* könyvtár padlásán 1965-től porosodnak általános iskolai tanulókkal kitöltött, de soha fel nem dolgozott kérdőívek százai, két kollégámmal kármentő feladatra vállalkoztunk. Egyrészt az 1965-ös kérdőívek 7-8. osztályos kérdezettjeit 1979-ben újból felkerestük, és feltettük nekik ismét az 1965-ös kérdéseket (a kérdőíveken ugyanis – szabálytalanul, de a mi nagy szerencsénk-re – rajta voltak a nevek is), másrészt megkérdeztük Bácsalmás 1979-ben 7-8. osztályba járó tanulóit is. Az összehasonlítás minden relációjában romló teljesítményekkel találkozottunk, kivéve itt is a könyvgyűjtési-házikönyvtári adatokat.¹⁸

pályámhoz (legfeljebb következményeiben). Akit közelebbről érdekel, elolvashatja egy korábban közölt írásomban: Másfél évtized a KMK-ban, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2010/6, 34–44. o.

¹⁷ A kérdőíves vizsgálat 1971-ben 1000 falusi család közel 3200 10 év fölötti családtagjának olvasási adatait rögzítette, majd 1978-ban szűkített formában (a korábban vizsgált családok együtödében mintegy 600 családtaggal) megismételtük a felmérést. A kutatási jelentést lásd *A falusi lakosok olvasási és olvasmány-beszerzési szokásai*. (Egy kétszakaszos felmérés eredményei), Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1982.

¹⁸ Bővebben lásd Bácskai István – Gereben Ferenc – Nagy Attila: *Az olvasási szokások változásai Bácsalmáson. Többlépcsős vizsgálat fiatalok körében*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1983.

Ezek mellett volt még egy valóban különös kalandom. A hetvenes évek végétől kis műhelyünk Kamarás István vezetésével nyaranta ún. *olvasótábort* szervezett hátrányos helyzetű fiataloknak Bakonyoszlopon. Az 1980-as táborról készítettem egy fél órás *dokumentumfilmet* (8 mm-es filmtechnikával, utólag készített feliratokkal és hangosítással), hogy szakmai fórumok előtt (például a könyvtársképzésben) népszerűsíteni tudjuk ezt az ugyancsak „demokrácia-gyakorlóterepnek” szánt műfajt. (Ennek a filmnek CD-lemezre rögzített változata még ma is megvan az OSZK könyvtártudományi szakgyűjteményében.) Erről az erősen amatőr jelegű filmes kalandról inkább csak azért teszek említést, mert jellemzi azt a mentalitást, ahogy akkoriban hozzáálltunk a világ dolgaihoz: ha valami érdekes, előreutató, izgalmas kérdés került a látókörünkbe, igyekeztünk „lecsapni” rá, és a magunk erejéből (nem várva a mindig lomha és gyanakvó intézmények segítségére) megoldani azt – a „magunk módján”. Persze azért ha lehetett, próbáltunk nagyobb céltámogatásokat is szerezni, végül is a az én országos felméréseimhez hasonló nagyobb vizsgálatok (akkor még nem volt divatban a *projekt* kifejezés) ilyen külső forrásokból valósultak meg.

Eddig talán még nem kapott elég hangsúlyt, hogy mi, „olvasáskutatók” korántsem csak a szűkebb értelemben vett olvasási szokásokkal foglalkoztunk. (Mint ahogy az olvasótáborokban sem csak olvastunk!) 1978-as országos vizsgálatomban például részletes vizsgálat tárgyai voltak az egyéb szabadidős (művelődési) tevékenységek, de különös figyelmet szenteltünk a házikönyvtárak és – a könyvtárhasználati szokásokon kívül – a könyvtárról kialakított társadalmi kép vizsgálatára is. Sikerült megnyugtatóan tisztázni a *televízió és az olvasás* akkoriban sok vitát kiváltó viszonyát. (Ez most – mutatis mutandis – megismétlődik az internet vonatkozásában!) Kiderült, hogy kapcsolatuk nem lineáris jellegű: leginkább a mérsékelt és válogató (de nem teljesen mellőzött) televíziózás járt együtt a legmagasabb olvasási teljesítményekkel. A preferált műsortípusok (később már csatornák) segítségével a *televíziózás minőségi színvonaláról* is sikerült képet kapni, ennek magasabb szintjével is főleg a nem túl gyakran, a műsorokat megválogatva tévézők körében találkoztunk. (Régen egyébként a nagyon sok tévézés – a műsorválaszték szűkösége miatt – nem is nagyon lehetett értékcentrikusan válogató.) A *film- és a zenei ízlésről* szerzett reprezentatív adatok lehetőséget adtak arra, hogy a későbbi (1985, 2000) reprezentatív vizsgálataink számára legyen egy korai viszonyítási alapunk, és hogy jóval később majd szomorú szívvel megállapíthassuk: mind a *televíziózás*, mind a *film- és zenei beállítódásaink (esztétikai értelemben vett) minősége az ezredforduló felé tartó évtizedekben csökkenő, majd zuhanó tendenciát mutatott*.¹⁹

¹⁹ Gereben Ferenc: Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság, in Gereben Ferenc (szerk.): *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*, Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 2009, 85–88. o.

A *családi könyvgyűjtemények* tüzetes vizsgálatára (amely a gyűjtemények nagyságrendje mellett kitért a könyvtípusok és témák szerinti összetételre is) azért volt szükség, mert számos jelből kitűnt, hogy Magyarországon akkoriban zajlott a könyvek „eredeti tőkefelhalmozása”. (A könyv nélküli családok 1964-es egyharmados aránya 1978-ra 14%-ra csökkent; a családok átlagos könyvvállománya pedig ugyanezen idő alatt 58 kötetről 167 kötetre emelkedett!) A felmérés (amelynek házikönyvtári adatait első munkahelyemnek, a könyv-szakma piackutató csoportjának adtuk át értékelésre és publikálásra)²⁰ még arra is kitért, hogy 70 ismert szerző (illetve mű) milyen arányban fordult elő az interjúalanyok házikönyvtárában. (Így pl. tudjuk, hogy 1978-ban a felnőtt népesség 19%-ának otthonában volt *Biblia*, 12%-nak Lenin valamelyik kötete, és hogy 50% birtokolta az *Egri csillagokat*.)

A társadalomban élő *könyvtárképet* 1978-ban vettük górcső alá, és 1984-85-ös újabb reprezentatív felmérésünk során – a *könyvtárosképpel* kiegészítve – újból megvizsgáltuk. Az eljárás lényege az volt, hogy „A könyvtár olyan hely, ahol...”, illetve „A könyvtáros olyan személy, aki...” kezdetű mondatokat kellett befejezni a kérdezetteknek, és utána kategorizáltuk a nyitott kérdésekre adott válaszokat. Ezekben a válaszokban impliciten az is benne volt, hogy az emberek mit várnak valójában a (köz)könyvtáraktól. A téma itthon és külföldön is keltett némi figyelmet, a kutatási eredmények több helyen megjelentek angolul is. Itthon könyvtárpolitikai viták és kísérletek folytak arról, hogy hogyan kell – kívül és belül – kinéznie egy „használó-barát”, ún. „nyitott” könyvtárnak, amely már nem az (át)nevelésre, hanem az igényekhez leginkább megfelelő *szolgáltatásra* helyezi a hangsúlyt. Ez a vizsgálat munícióval szolgált ezekhez a vitákhoz.²¹

Az 1978-as felmérésünk nagyon részletesen vizsgálta (a házikönyvtárak miatt) a kérdezettek *lakáshelyzetét*, a lakás kényelmi és kulturális eszközökkel való ellátottságát (még a bútorzatát és az olvasásra való alkalmasságát is), ezért elég jól beleláttunk a meglátogatott család olvasási-művelődési szokásai mögött meghúzódó szociális, infrastrukturális háttérbe. Rendre azt tapasztaltuk, hogy a *szocio-demográfiai valamint a kulturális hátrányok együttjárásra és halmozódásra hajlamosak*, de ugyanígy az *előnyök* is. Mindez a *Máté evangélium*

²⁰ V. Kulcsár Júlia – Mándi Péter: *Könyvek otthon. Egy országos felmérés eredményei a könyvvásárlásról és a családi könyvtárakról*, Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1983.

²¹ A könyvtárkép és a könyvtári funkciók kérdésével két kiadványban is foglalkoztam, az elsőben az egyes társadalmi rétegek könyvtárképét külön-külön és megkíséréltem felrajzolni: A felnőtt népesség könyvtárképe, in *A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai*, i. m., 86–107. o.; a másodikban a két országos vizsgálat könyvtárképe mellett a könyvtárosképpel kapcsolatos eredményeket is összefoglaltam: A magyar társadalom könyvtárképének változásai; ill. A magyar társadalom képe a könyvtárosokról, *Könyv, könyvtár, közönség*, i. m. 164–181. o.

talentumokról szóló példabeszédéből vett mondatot juttatta az eszünkbe: „Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék, akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van” (Mt 25, 29). A jelenség a közheyles példákön (tanultabb, anyagilag rendezettebb rétegek tendenciaszerűen nagyobb kulturális aktivitása stb.) túlmenően olyan részjelenségekben is mérhető volt, mint pl. a nagyobb házikönyvtárral rendelkező családok nagyobb (köz)könyvtárhasználati aktivitása; míg azok a családok, amelyekben alig volt könyv, amelyeknek lakáskörülményei rosszak, olvasásra kevésbé alkalmasak voltak, hiányoztak az önművelés technikai eszközei is (lemezjátszó, magnetofon stb.), tehát akikre külső nézőpontból azt mondhatnánk, hogy *leginkább rászorultak volna* a könyvtár szolgáltatásaira – nos, ezekben a családokban alig találtunk könyvtártagot. Az „akinek van, annak adatik” törvényszerűségét – más szakterületek (például a bibliometria, kommunikációelmélet) külföldi példái, és Robert Merton 1968-as találó kifejezése nyomán – *Máté-effektusnak*²² neveztük el, és hatókörét az idők folyamán a művelődésszociológia területén meglehetősen széles körűnek tapasztaltuk. (Például az egészségi állapot, illetve családszerkezet versus olvasáskultúra viszonylatában,²³ sőt – felidézve filmes vizsgálatunk Goethe-aforizmáját – a műbefogadás terén is.)

Az 1985-ös feltárásunk legfőbb újdonsága az *értéktesztek* és a *vallásossággal* kapcsolatos kérdések bevonása volt az olvasáskutatásba olyanformán, hogy egy *országos reprezentatív* felmérés kérdőívében találkoztak össze ezek a témakörök. (Az értékorientáció mérése, vagy különböző vizsgálatokban vallásos kontrollcsoportok alkalmazása korábban is előfordult az osztály munkájában.) A szokásos művelődés- és olvasásszociológiai kérdések mellé sikerült két értéktesztet társítanunk: a Hankiss Elemér vezette MTA-kutatócsoport által is előszeretettel használt Rokeach-féle eszköz- és célértékek egyenként 18 tételes sorozatait, valamint az E. Noelle-Neumann-féle (a kulturális szférára különösen érzékeny) 16 tételes nevelési értéktesztet. A két teszt tanulságaiban jól kiegészítette, egyúttal megerősítette egymást, amikor az egyes értékek olvasási teljesítményszintekkel való társulási hajlandóságát mértük. Vizsgálódásaink legfőbb tanulsága szerint a gyakori és a kulturális értékekre fogékony könyvolvasás tendenciaszerűen együtt jár a *belső harmóniára és autonómiára* törekvő, a *kreatív és intellektuális*, valamint az embertársaira és a kultúra világára egyaránt *nyitott, toleráns* személyiség értékeivel.²⁴ Ez az összefüggés egzakt módon bizonyította be azt, amit korábban is tudni véltünk az értő olvasás személyiségformáló erejéről és társadalmi hasznosságáról, vagyis hogy amikor az olvasásról beszélünk, akkor

²² Merton, Robert K.: The Matthew effect in science, *Science*, 1968, 56–63. o.

²³ Lásd erről: Könyv, könyvtár, közönség, in i. m., 52–53., illetve 63–67. o.

²⁴ Részletes (az értéktesztek ismertetését is tartalmazó) kifejtését lásd: Könyv, könyvtár, közönség, in i. m., 67–88. o.

nem csak egy pusztá időtöltési módról van szó, hanem egy olyan *társadalmi jelentőségű* kulturális szegmensről, amelynek sikeres fejlesztése jó eséllyel együtt járhat a *jövő minőségibb (harmonikusabb, hatékonyabb, toleránsabb stb.) társadalmának kialakulásával*. (Így gondoltuk ezt sokáig, de közben az olvasás mint tevékenység teljesen megváltozott, hagyományos formái – amelyeknél ezt az összefüggést mértük – hatalmas veszteségeket szenvedtek, és kérdés, hogy az internet, és általában a digitális olvasási módok értékkörnyezete hogyan alakul. Vannak ugyan empirikus jelzések arról, hogy az új technika terjedésének első korszakában az internethasználók például az átlagosnál pozitívabb szemléletűnek, nyitottabbnak, szekularizáltabbnak stb. mutatkoztak,²⁵ de az még kérdés, hogy amikor elérjük az internethasználat viszonylagos telítettségi fokát, és amikor a hagyományos könyvet nem olvasók népes, főleg fiatalokból álló tábora özőnlík be az infokommunikációs kultúra kapuján, milyenné válik ez az összefüggés.)

Ami pedig 1985-ös vizsgálatunk másik fő újdonságát, a *vallásosság* témáját illeti, erről külön fejezetben szólnék. Ezzel a lépéssel ugyanis egy olyan személyes tematikai programot indítottam el, amely nyomot hagyott pályám későbbi évtizedein is, amikor már rég nem voltam az OSZK-KMK olvasáskutatási műhelyének tagja.

A Chartá-s aláírási akció után a hatalom képviselői csendes bomlasztó tevékenységet folytattak munkahelyi csoportunk ellen; a nyolcvanas évek első felében lényegében már az osztály fennmaradásáért folyt a küzdelem. Végül ha teljesen nem is szüntették meg, de más egységbe olvasztották és átnevezték műhelyünket.

Közben elérkezett a rendszerváltozás időszaka. Keletre, vagyis „szocialista” országokba viszonylag sűrűn jártunk konferenciákra és tanulmányutakra. Utolsó „szocialista” utam nagyon emlékezetes volt. 1989 novemberében a szovjetek Tallinban rendezték meg a szocialista országok nemzeti könyvtárainak szokásos olvasásszociológiai konferenciáját. (Budapestről Nagy Attilával vettünk részt rajta.) Egy héttel korábban dőlt le a berlini fal, a régről ismert, nagyon merev kelet-német kollégák repeszek az örömtől! Még megvolt a Szovjetunió, de az észtek már nagyon készülődtek az önállóságra, mindenütt az észtek trikolort láttuk (tanították nekünk: a *kék* szín a tengert, a *fekete* a földet, a *fehér* az eget jelenti.) Megmutatták a hatalmas szabadtéri színpadot, ahol sokezer résztvevővel a híres népdalfesztiváljaikat szokták rendezni. (Ezeket kezdték

²⁵ Például: Nagy Attila – Péterfi Rita: Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat, *Könyvtári Figyelő*, 2006/1; Székely András: Az internethasználat kapcsolata az egyén életminőségével, kapcsolataival – az új világ kihívása, in Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2008, 406–414. o.; Csepeli György – Prazsák Gergő: *Örök visszatérés. Társadalom az információk korban*, Budapest, Jósöveg Műhely, 2010.

„kiénekelni” az oroszokat Észtországból.) A záróvacsorán dokumentumfilmet vetítettek a „balti láncról”. Negyed évvel korábban, 1989. augusztus 23-án volt az 50 éves évfordulója a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésének (ennek következtében került a három balti ország szovjet uralom alá). Azon a napon a három ország aktivistái 600 km hosszú élőláncot szerveztek – erről szólt a film. Feledhetetlen élmény volt! (Nyugat-Európa ebből a filmből megtanulhatta volna, hogy mit jelentett az igazi nemzeti érzés a szabadsághoz és a függetlenséghez vezető úton!)

Hazatérve megtudtam, hogy a következő évre (1990-re) megkaptam a régóta kérelmezett hollandiai ösztöndíjat: így 48 évesen sor kerülhetett első „hivatalos” nyugati utamra! Ráadásul hirtelen lehetőség nyílt egy régen áhított munka elvégzésére is.

„MIR WÖLLE BLEIWE WAT MIR SIN”

A *határon túli magyarok* körében végzett vizsgálatokról volt szó, amiről korábban nem is álmodhattunk. Hazai kutatásaink cizellálódása közben ugyanis egyre nagyobb hiányérzetet keltett bennem az a tény, hogy a magyarországi társadalom minden fontos rétegének minden fontos kultúrszociológiai ismervéről tudunk már valamit, a környező országokban élő magyarok olvasáskultúrájáról viszont semmit.

A rendszerváltozás előtt – kül- és belpolitikai okokból – szó sem lehetett arról, hogy egy magyarországi kérdőívvel végigkérdezzük a Kárpát-medence magyarságát, ezért az akkor egyedül lehetségesnek tűnő módszert választottuk: Mezey László Miklós kollégám hathatós közreműködésével az OSZK hungarika-gyűjteményében lévő, a *hatvanas évek dereka és 1982 között* határon túl megjelent magyar sajtóközleményekből, folyóiratcikkekből, könyvrészletekből stb. összeállítottunk egy olyan dokumentumgyűjteményt, amely a *határon túli magyarok olvasás- és könyvkultúrájáról* tudósított. Az így összegyűlt anyag műfajilag és földrajzilag is meglehetősen egyenetlen volt: legtöbb adatot az erdélyi, majd a felvidéki magyarságról, illetve a tanuló ifúságról sikerült feltárni, a legkevesebbet pedig Kárpátaljáról, illetve a nagyobb városok magyar kisebbségéről. A dokumentumok mégis sok olvasmánylistát és egyéb hasznos információt tartalmaztak. Valóságos „kincsleletnek” számított egy 1000 fős Maros-megyei felmérés 1976-os olvasmánylistája, amelynek élmezőnye (az első 16 legolvasottabb szerző) Jókaiival, Mikszáthtal, Sütő Andrással kezdődött és Kemény Zsigmond, valamint Eötvös József nevével zárult. Mintha egy múltbéli utazás archaikus leletére bukkantunk volna! (Magyarországon akkor javában tombolt a kommercializálódási áradat, amely addigra már jórészt elnyelte a

klasszikusokat.) A mozaikszemekből végül is összeállt az a kép, amely az ezredfordulóig többé-kevésbé érvényes volt: *a határon túli magyarok jobban ragaszkodtak a magyar irodalomhoz, és ízlésviláguk (és ebben tükröződő értékrendjük) sokkal hagyományörzőbb volt, mint a magyarországi társadalomé.*

A kézirat azonban évekig nem jelenhetett meg, mert a minisztérium illetékese szerint „sértené a szomszédos népi demokráciák érzékenységet”. Végül – kezdetleges nyomdatechnikával – 1985-ben látott napvilágot.²⁶

1991 tavaszán hozta el a történelem annak a lehetőségét, hogy az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja (Lőrincz Judit, Nagy Attila, Vidra Szabó Ferenc és e sorok szerzője) belekezdjen egy nagyon szerény költségvetésű *székelyföldi*, majd néhány héttel később – ugyanazzal a kérdőívvel – egy *csallóközi* felmérésbe. Azután a két határon túli tömbmagyar területen végzett terepkutatásnak volt egy hasonló nagyságrendű *magyarországi* kontrollvizsgálata is. A három ország egy-egy városában a *középiskolai tanulókból*, és ettől elkülönülten (a városi lakosokat falusiakkal is kiegészítve) a *felőtt népességből* vettünk (országanként 150 fős) mintákat. (Egy-egy ország vizsgálati csoportjait persze nem mondhattuk semmilyen szempontból reprezentatívnak, de mivel a három országban ugyanazt a módszert alkalmaztuk a kérdezettek véletlenszerű kiválasztásánál és lekérdezésénél, a különböző régiók magyarságának kulturális viselkedése összehasonlítható volt.) A kutatást afféle *próbafúrásnak* szántuk: kipróbáltuk, hogy kisebbségi terepen hogyan működnek otthon „gyártott” kérdéseink és kategóriáink. (Főleg az identitástudatot célzó felmérési technika szorult az „éles bevetés” tapasztalataira.)

A kisebbségi közeg sajátosságát jól érzékelteti az a Zrínyi Miklóstól vett idézet, amelyet székelyföldi barátaink, akik 1992 tavaszán Székelyudvarhelyen konferenciát rendeztek előző évi felméréseink tanulságairól, a konferencia meghívójára nyomtak mottóként: „...A könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismeretlen szerencsétlenség, aki-nek immár mását ne olvasta volna, és nem tébolyodik meg annyira, mint az, kinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen.” A szövegből érződő közép-európai ihletettséggű pragmatizmus (az olvasás mint a balsorsra való „trenírozás”!) már erősen sejteni engedte, hogy Székelyföldön (és általában a határon túli magyarság körében) másfajta, „érdesebb” olvasási motivációkkal és értékorientációs típusokkal lehet találkozni, mint odahaza.

²⁶ Gereben Ferenc (szerk.): *A határon túli magyarság olvasáskultúrája (Öszeállítás olvasásvizsgálóati és művelődésstatistikai felmérések eredményeiből)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1985. (Mezey László neve, saját kérésére, nem szerepelt szerkesztőtársként a kiadványban, mert attól tartott, hogy a román hatóságok nyilvántartásba veszik, és ez akadályt gördít erdélyi rokonlátogatásai elé.)

Innen indultunk tehát a kilencvenes évek elején. Nagyon izgalmas munka volt, mintha valami sajátos „régészeti feltárást” végeztem volna saját emlékeimben: a székelyföldi falusi és kisvárosi infrastruktúra gyermekkoromban (az ötvenes évek elején) megtapasztalt hasonló (vidéki) infrastruktúrákra emlékeztetett. De ez a gyermekkori *déjà vu* érzés a kultúra sok apró más mozzanatára és az emberi mentalitásra is érvényes volt: a személyközi kapcsolatok közvetlen melegségére, a vallási élet ihletett hangulataira, az idővel való bőkezű bánásmódra, és persze az olvasmányokra is; és ehhez hozzájárultak a kinti beszélt nyelv soha nem hallott archaikus ízei és zamatai.

1993-ban, amikor ennek a próba-vizsgálatnak a kutatási jelentése megjelent,²⁷ én már a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében dolgoztam, annak a reményében, hogy ott már minden energiámat a határon túli magyarság kutatására fordíthatom. Ez részleges profilváltást is jelentett a pályámon, ugyanis a fő témává a kisebbségi helyzet vált, annak nemzeti, kulturális és vallási *identitásmintázataival*. Ugyanakkor – a kisebbségi identitástudat egyik alkotórészeként – továbbra is figyelemmel kísértem a magyar olvasáskultúra alakulását, immár elsősorban határon túli változataiban.

Ideje, hogy feloldjuk a furcsa csengésű fejezetcímet (*Mir wölle bleiwe wat mir sin*), amelyet egy Luxembourg-városi XV. századi középület faláról másoltam: „*azok akarunk maradni, amik vagyunk*”! Minden fajta azonosságtudat (de főleg a megőrizni akart, veszélyben lévő kisebbségi identitások) példamondata lehetne! Az 1991-es, és az azt követő, határon túli terepen végzett vizsgálatainknak az azonosságtudat különböző változatai lettek a központi kutatási témái. Az *identitás fogalmát* egy énközpontú, a társadalmi tér felé táguló viszonylatrendszerként operacionalizáltuk, amelyben az egyén a családtól és a lokális közösségektől kezdve a nemzetén át az emberiségig találhat magának vonatkozási csoportokat, identifikáló kötődéseket. Mi elsősorban – a kisebbségi közegre való tekintettel – az identitásnak a *nemzeti* hovatartozás-tudattal kapcsolatos rétegeit vizsgáltuk, a legkülönbözőbb eljárásokkal: kvantitatív és kvalitatív módszerrel; nyitott és zárt kérdésekkel; a nyitott kérdésre (például: „Mit jelent Önnek magyarnak lenni?”) adott válaszok kategóriákba rendezésével, illetve tartomelemzésével, majd az így létrejött szövegelemek (az ún. MDS MINISSA-eljárást alkalmazó) struktúrába rendezésével, amelyből az identitás társadalmi szerkezetére vonatkozóan vonhattunk le hipotetikus következtetéseket.²⁸ A vizsgált kisebbségi közegben felértékelődött az *anyanyelvhasználat* kérdése,

²⁷ Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*, Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet, 1993.

²⁸ A kollektív identitásszerkezet erdélyi ábráját és annak elemzését lásd Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*, Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 2000.

amely mindenfajta megközelítés egybehangzó eredménye szerint a közép-európai magyar identitás legfontosabb igazodási pontjának bizonyult. (És ezen belül természetesen az *anyanyelvi olvasáskultúra* is, amely a kisebbségi nyelv használati értékének legfőbb mérőeszköze, és egyben őrizője.)

A vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy az olvasáskultúra minősége meglehetősen szoros szálakkal kapcsolódik az inkább a *kulturális összetartozást* (és kevésbé az etnikai leszármazástudatot) hangsúlyozó magyar identitástudathoz. Vagyis a kulturálisan értékesnek mondható (gyakori és magasabb ízlésszintű) olvasási teljesítmények tendenciaszerűen együtt jártak a vállalt, kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem feladatként átélt és az adott közösség kulturális örökségét megőrizni akaró identitástípusokkal. Az olvasási deficitiek pedig általában a töredezett, negatív és közömbös identitáskategóriák kísérőjelenségei voltak. Az identitás fontos eleme a *közösségi önkép* és a *jövőkép* is: úgy tapasztaltuk, hogy a legjobb olvasási teljesítmények azt a típust jellemezték, amely a magyarságot képes volt a pozitív és negatív tulajdonságok, vagyis az *önértéktudat és az önkritika egységében* látni; valamint amelyik a magyarság távlati *jövőjét*, ha nem is „hurraoptimista” módon, de *bizakodó reménységgel* szemlélte.

Az egymást követő kutatások először a tömbmagyarságot célozták meg (erről már szóltunk), majd a kisebbségi helyzet különböző fokozatainak identitásváltozatait (egészen a szórványig) vettük górcső alá;²⁹ végül Tomka Miklóssal közösen (a nemzettudat mellett a vallásosság vizsgálatát is célfeladatként vállalva) egy erdélyi kismonográfiát tettünk közzé.³⁰ Ezután – kollektív munkaként (és immár a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Tanszékének tanáraként) – Közép-Európa kisebbségi helyzetét (és benne a magyarokét) mutattuk be egy magyar és egy angol nyelvű (egyébként eltérő szövegű) tanulmánykötetben;³¹ s végül – az ezredforduló éveiben – öt ország (köztük Magyarország) magyar népességét reprezentáló közel 4000 fő megkérdezésével végeztünk egy felméréssorozatot, és annak eredményeit egy olyan monográfiában ismertettem, amely ismét jelentős szerepet juttatott az olvasáskultúrának.³²

A szűkebb-tágabb körű vizsgálatok egyaránt azt mutatták, hogy a Kárpát-

²⁹ *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*, Budapest, MTA Kisebbségkutató Műhely – Osiris Kiadó, 1999.

³⁰ Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*, Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet, 2000.

³¹ *Hungarian minorities and Central Europe. Regionalism, national and religious identity*, ed. by F. Gereben, 2nd, rev. ed. Piliscsaba, Pázmány Péter Catholic University of Humanities, 2002; valamint Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003.

³² *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2005.

medence különböző régióinak magyarsága – mind értékorientáció, mind identitástudat, mind kulturális beállítottság és vallásosság tekintetében – közös és sajátos jegyekkel egyaránt rendelkezik. A közös kultúrnemzeti identitás három fő pillére mindenütt (Magyarországon is) a *kulturális* (nyelvi!) összetartozástudat, az identitás (pozitív és negatív) *érzelmi* jegyei, és a *vállalástudat* (vagyis hogy magyarnak vallja magát) voltak. Nagyon leegyszerűsített képlet szerint Erdély és Kárpátalja értékrendje hajlik a premodernitás irányába: identitása, kulturális beállítottsága, vallásossága erősen hagyományőrző jellegű (legalábbis az volt a közelmúltig). A másik véglet az erősen szekularizált magyarországi társadalom, a maga kevésbé markáns identitástudatával, pragmatizmusra, haszonelvűségre és önérvényesítésre (együttal kreativitásra) való átlagosnál nagyobb hajlandóságával, és kommercializálódó, „élménytársadalmi” kultúrájával. A közbülső szférából még ki kell emelnünk a szlovákiai magyarság identitásbeli önfeladásának sajálatosan erősödő jelenségét.

Sokat hallunk mostanában a *szétfejlődésről*, vagyis hogy a különböző országokban élő magyar közösségek nyelvükben, kultúrájukban, identitásukban stb. *távolodnak* egymástól (és főleg az anyaországtól). Ha a Kárpát-medence magyarságának körében az utóbbi évek olvasási tendenciáit tanulmányozzuk,³³ azt tapasztaljuk, hogy a különbségek körös-körül *csökkentek*: lassan mindenütt ugyanazokat az amerikai bestsellereket olvassák, és ugyanazokat a hollywoodi filmeket vagy szappanoperákat nézik. (És ez nem csak a magyarokra érvényes!) Ebben az értelemben éppen hogy nem a szétfejlődés, de nem is az „összefejlődés”, hanem valamiféle globális kulturális „legelőre” való *összeterelődés* esélyével számolhatunk. Mindez torzító hatással lehet azokra a tudattartalmakra (nemzeti és regionális identitás, múlt- és jövőkép, önértéktudat, vallásosság stb.), amelyek a kulturális habitussal oly erős kapcsolatban állnak. De az említett tényezők, épp szoros összefonódásuk révén, együttal fékezhetik is ezt az uniformizáló folyamatot. Kérdés, hogy meddig és milyen mértékben sikerül nekik. (És hogy a luxemburgiak meddig tartják időszerűnek a fejezetcímbe szereplő, több évszázados felfeliratuk felújítását!)

VALLÁS-, ÉS VÉGÜL MŰVÉSZETSZOCIOLÓGIA

Már említettem, hogy az 1985-ös reprezentatív *felmérésünk* egyik újdonsága a vallásosság témájának a művelődésszociológiai kontextusba való beemelése volt. Két kérdést vettem át Tomka Miklós vallásszociológiai munkásságából: az egyik

³³ Magyar olvasáskultúra a Kárpát-medencében – mi történt az ezredforduló után?, *Könyvtár, Könyvtáros*, 2012/12, 5–27. o.

a kérdezett vallásosságának mértéke, a másik a felekezeti hovatartozása után tudakozódott. A válaszokat az olvasási és művelődési tevékenységek különböző teljesítményszintjeivel szembesíthettem. (Itt inkább a művelődésszociológiai, mint a vallászociológiai szempont volt az erősebb.) A kulturális és vallási szféra szembesítését – kibővített formában – megismételtem *egy 2000-ben végzett reprezentatív felmérés* során is. Később pedig – a művelődésszociológiai területtől időlegesen függetlenedve – „megmártóztam” egy kicsit magában a vallásszociológiában.

Ami az *olvasáskultúra* és a *vallásosság* mértékének kapcsolatát illeti, érdekes változások zajlottak le ezen a téren az elmúlt évtizedekben: a nyolcvanas években (a „katakombakereszténység” utolsó korszakában) még a nem vallásosok voltak a legaktívabb olvasók; az ezredforduló táján már inkább a bizonytalanok és a keresők; az ezredforduló utáni években (Nagy Attila adatai szerint) pedig az elkötelezetten vallásos réteg lépett az élvonalba – párhuzamosan e csoport fiatalodásával, iskolázottságának, urbanizációs szintjének emelkedésével. (Félreértés ne essék: továbbra sincs lineáris összefüggés a vallásosság mértéke és az olvasói teljesítmények között, például az ún. „maga módján” vallásos csoport gyengébben teljesített, mint a nem vallásosok!) Általánosságban azonban elmondható, hogy a rádióban, televízióban, sajtóban, irodalomban és filmekben stb. megjelenő kommercialitásokra és bulvár tartalmakra a vallásos emberek az átlagnál kevésbé fogékonyak.

A *nemzettudat* és a *vallásosság* kapcsolatát inkább koherensnek, mint változékonynak találtuk. Ezt a kapcsolatot Tomka Miklóssal közös *erdélyi* felmérésünkben vizsgáltuk meg legrészletesebben: „a vallásosságnak azok a kitüntetett esetei, amelyek a szokásosnál (hitben, vallási élményben, vallásgyakorlásban stb.) mélyebb, aktívabb, és gazdagabb vallásosságot jelentettek, általában [...] a nemzeti identitástudatnak is mélyebb, pozitívabb és aktívabb formáival jártak együtt.”³⁴ Az együttjárások hasonló módon működtek a többi határon túli régióban is. A kapcsolat intenzitásában persze szerepet kaphatott a *kisebbségi sors*, amely felerősítheti a vallás és az anyanyelvű egyházi szervezet identifikáló szerepét. De *Magyarországon* is hasonló tendenciákat mértünk. Így például az Istenben nem hívőkhöz, valamint a „kifejezetten nem vallásos” válaszadókhoz a bizonytalan, negatív és közömbös identitástípusok, illetve a pesszimista jövőkép állt közelebb. Az elkötelezett istenhívők viszont a kulturális értékek, vagy a pozitív érzelmek által dominált, illetve a „vallásos-cselekvő” identitás, továbbá a derűlátóbb jövőkép kategóriáiban szereztek előnyt. Azt nehéz lenne megmondani, hogy az összefüggés két oldala közül melyik az ok,

³⁴ Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat*. Vizsgálódások Erdélyben. Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházzszociológiai Intézet, 2000, 23. o.

és melyik az okozat: nagy valószínűséggel inkább egy tradicionális értékrendbe való közös beágyazottságról beszélhetünk. Egyébként – amint a nemzetközi ún. „Aufbruch”-kutatás során volt módom meggyőződni róla –, a nemzetűd és a vallásosság szoros együttjárása Kelet-Közép Európa népeinek közös történelmi öröksége.³⁵

Az ezredforduló éveiben munkakapcsolatba kerültem a jezsuita szerzetes András Imre által alapított Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézettel. (Az említett 1998-as erdélyi vizsgálatot és a 2000. évi magyarországi reprezentatív felmérést is ennek az Intézetnek az égisze alatt végeztük.) Első feladatunknak a magyarországi vallásossággal kapcsolatos kvantitatív felmérési adatoknak a kvalitatív vizsgálatok tanulságaival való kiegészítését tekintettük. Ez konkrétan azt jelentette, hogy mélyinterjúk segítségével a *vallásosság különböző típusairól* (főleg a sokat emlegetett és közben túl nagyra nőtt ún. „maga módján” vallásosságról) a korábbinál differenciáltabb képet igyekeztünk kapni. Az interjúk kitértek többek között az emberek hitvilágára, vallásgyakorlási szokásaira, vallási életútjára, valamint a társadalomban élő *egyház- és lelkészképre* is. (Ez utóbbiakat a könyvtárkép korábbi vizsgálatához hasonló, befejezést kérő mondatokkal indítottuk: „A Katolikus Egyház olyan intézmény, amely...”; illetve: „Szerintem a jó lelkipásztor...” A befejezésként nyert szövegeket tartalomelemezttük, és a különböző elemeiket – a MDS MINISSA eljárásával – hipotetikus térbeli struktúrákba rendeztük.)³⁶

Másik mélyinterjú projektünk az „Ökumené a hétköznapi gyakorlatban” címet viselte, és főleg az egyes felekezetek önképét, valamint egymásról kialakított képét vizsgálta.³⁷ Ekkor már fő segítők a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia szakos hallgatói voltak, akik a Kerkai Intézetben jó gyakorlóterepre leltek. Belőlük alakult meg 1999-ben a *Fiatall Vallás- és Értékszociológusok Köre* (FIVÉSZ), amely – a jezsuiták által üzemeltetett Faludi Ferenc Akadémia keretében – közel másfél évtizeden át működött, és a fiatal szociológusok előadói és tanulmányírói készségeit pallérozta.³⁸ Lényegében a

³⁵ Religion und nationale Identität, in Paul M. Zulehner – Miklós Tomka – Niko Toš (szerk.): *Kirche im Aufbruch – zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa. (Eine qualitative Studie)*, Ostfildern, Schwabenverlag, 2001, 307–317. o.

³⁶ Részletesebben lásd: *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében. Vallomások a vallásról*, Budapest–Csíkszereda, Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet–Státus Kiadó, 2003, 81–108. o.

³⁷ Az eredményeket többek között a következő konferenciakötetben publikáltuk: Vallási felekezetek képe önmagukról és egymásról interjúk tükrében, in Szabó Lajos – Tomka Miklós – Horváth Pál (szerk.): „és akik mást hisznek?”. *Hívek és egyházak egymásról*. Az MTA Filozófiai Intézete és az Evangélikus Hittudományi Egyetem Más-kép című tudományos konferenciáján 1999. október 28–29-én elhangzott előadások szerkesztett szövege, Budapest, Balassi, 2000, 53–64. o.

³⁸ Erről bővebben lásd: Földvári Mónika – Rosta Gergely: A FIVÉSZ másfél évtizede, in Pusztai

FIVÉSZ munkáiból szerkesztődött össze a *művelődési szokások és a vallásosság* kapcsolatát taglaló 2009-es konferenciakötet,³⁹ valamint egy égetően aktuális témát, a *cigányság beilleszkedését* a vallási közösségek és egyházak integráló hatása felől megközelítő, 2013-ban megjelent tanulmánykötetünk.⁴⁰ Ez utóbbi két kötet meglehetősen sajtófigyelemben részesült, de a szűkebb értelemben vett vallásszociológiai Kerkai-projektek (pedig olyan, nálunk újszerű témákkal is foglalkoztunk, mint a *szerzetesi hivatások* interjú vizsgálat, valamint a Kossuth Rádió vasárnap délelőtti katolikus *prédikációinak tartalomelemzése*)⁴¹ meglehetősen érdektelenség kísérte. (Talán azért, mert a szociológus szakmát az ilyen témák nem nagyon szokták érdekelni, a potenciális egyházi olvasók pedig valószínűleg a szociológiai módszerektől idegenkedtek.) Lehet, hogy ha most végeznénk ezeket a kutatásokat (beleértve az egyház- és lelkeskép újabb változatainak feltárását), nagyobb érdeklődést váltanának ki.

Említettem, hogy időközben (1998-tól) a PPKÉ BTK tanára lettem, ahol – óraadóként – máig tanítok. Tantárgyaim a művelődés-, kisebbség- és vallásszociológia témaköreinek változatos tárházát ölelték fel. Éveken át volt speciálisan *művészetszociológiai* jellegű kurzusom is, amelyet nagyon kedveltem. Szomorúan kellett megállapítanom, hogy az egykor Magyarországon is oly szorgalmasan kutatott diszciplína különböző empirikus szakágai (film-, zene-, képzőművészet-, színház- stb. szociológiák) közül az utóbbi években – Kamarás István jóvoltából – lényegében már csak az irodalomszociológia gyertyája égett. Művészetszociológia ürügyén a fiatalokat próbáltam olyan kalandokba invitálni, mint például Nagy László *Ki viszi át a szerelmet* c. versének értékszociológiai elemzése: annak nyomozása, hogy milyen átmentendő társadalmi-erkölcsi értékeket fednek le a költő metaforái.⁴² Másik – számomra legkedvesebb – pedagógiai kalandom az a szeminárium volt, amelyen (közismert szociográfiák mellett) olyan irodalmi műveket elemeztünk szociológiai szempontból, mint Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*; Móricz Zsigmond: *Kivilágos kivirradtig*; Krúdy Gyula: *Boldogult úrfikoromban*; Sütő András: *Anyám boldog álmat ígért* stb. Ugyanakkor a műv-

Gabriella – Lukács Ágnes (szerk.): *Közösségteremtők. Tisztelegés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt*, Debrecen, Debrecen University Press, 2014, 61–78. o.

³⁹ Gereben Ferenc (szerk.): *Vallásosság és kultúra*. (A Fialat Érték- és Vallásszociológusok Körének tanulmánykötete), Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 2009.

⁴⁰ Gereben Ferenc – Lukács Ágnes (szerk.): *Fogom a kezét, és együtt emelkedünk. Tanulmányok és interjúk a roma integrációról*, Budapest, JTMR – Faludi Ferenc Akadémia, 2013.

⁴¹ Az előbbiről Török Balázs publikált (Papi, szerzetesi hivatás motívumai) a *Távlatok* 2000/3. számában; az utóbbi témáról pedig Török Péter (A rádióban elhangzó katolikus szentbeszédek elemzése) a *Távlatok* 2001/3. számának *Magyar Papi Egység* c. mellékletében.

⁴² Mit kell átvinni a túlsó partra? Beszámoló egy félsikeres pedagógiai kísérletről, in Géczi János – Makkai Péter (szerk.): *Utánad, Olvasó! A 70 éves Kamarás István tiszteletére*, Veszprém, Pannon Egyetem, 2011, 23–29. o.

szeti-irodalmi témák tanítása közben sajnos egyre gyakrabban ütköztem bele abba a felismerésbe, hogy az e területek iránti kutatói érdeklődés elapadása korántsem véletlen, mert csak a társadalom (és benne – tisztelet a kivételnek – a hallgatóim) érdeklődésének megcsappanását jelzi vissza.

Ha az emberben az a vágy munkál, mint annak idején az emberiség és a magyarság kulturális örökségét együtt őrizni akaró Babitsban, és ugyanakkor látja, hogy kora hazai társadalma milyen rohamosan veszíti el érdeklődését a nívós szellemi kultúra, és főleg anyanyelvi irodalma iránt, szorongás fogja el: vajon a jövőben is igaz lesz-e az, amit Babits a különböző nemzeti kultúrák szükséges együttéléséről mondott: „a színek együtt adják ki a képet, a hangok együtt adják a koncertet”?⁴³ A jövő képei és koncertjei vajon nem lesznek-e hiányosak, csonkák? (És nem csak úgy, hogy kiesik belőlük egy-egy szín vagy szólam, hanem olyanképpen, hogy a megmaradók is össze lesznek „turmixelva”, a globális divatoknak megfelelően!)

2004 májusában, amikor Magyarország belépett az Európai Unióba, művésztársaságként hallgatóimnak felolvastam Berzsenyi Dániel *Fohászkodás*, Arany János *Vásárban*, és Nagy László *Ki viszi át a szerelmet* című versét. Ezeket – mint a magyar irodalom szimbolikus „örökségi csomagját” – rájuk bízom; azzal az intéssel, hogy ezzel az örökséggel az EU-nak nem dolga törődni: egyedül rajtuk, és a határon inneni és túli jövőendő magyarokon múlik, hogy fentmarad-e.

VÉGSZÓ

Ha igaza van Heideggernek, hogy „a nyelv a lét háza”, akkor az írásos-olvasásos kultúra az, amely segít ezt a „házat” szisztematikusan és esztétikusan berendezni, lakályossá és maradandóvá tenni. Úgy adódott, hogy pályám során – kisebb-nagyobb vargabetűkkel, gyarlóságokkal és hiányosságokkal – ezekből a munkálatokból igyekeztem kivenni a magam szerény részét. Azt most ne firtassuk, hogy milyen eredménnyel, hanem osztozzunk Lázár Ervin szavainak nagy-nagy bizakodásában:

„Most már, idők múltával azt is tudom, hogy arról szólt a mese, hogy a világban mindenkire rá van bízva valami. Valami nagyon fontos, amivel el kell

⁴³ Az idézet hosszabban: „...Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem őrök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagíthatja? A magyarság színét, a magyarság kincsét! De mily balga volnék, ha ugyanakkor más színt, más kincset el akarnék vetni, vagy meggyengíteni! Én hiszek a testvériségben: a színek együtt adják ki a képet, a hangok együtt adják a koncertet.” Babits Mihály: Örökké ég a felhők mögött, in *Babits Mihály Összes művei*, Budapest, Franklin Társulat, é. n., 294. o.

jutni az Üveghegy elé, s aki az Üveghegy elé akar jutni, annak ismernie kell testvérét, anyját, nagypját, tudnia kell, hogy az Üveghegy vára mindenki előtt nyitva áll, csak szeretet és tiszta szív kell hozzá.”⁴⁴

⁴⁴ Lázár Ervin: Az élet titka, in uő: *Manógyár*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 81–85. o.

